

บทที่ 2

วรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

ผู้วิจัยได้คัดเลือกวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยมา เสนอตามลำดับหัวข้อดังนี้

1. ความหมายและทฤษฎีเกี่ยวกับผู้นำการเปลี่ยนแปลง
2. ความหมายและทฤษฎีเกี่ยวกับการพึ่งตนเองของชุมชน
3. ความหมายและทฤษฎีเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของประชาชน
4. ความหมายและทฤษฎีเกี่ยวกับจิตสำนึก
5. ความหมายและทฤษฎีเกี่ยวกับองค์กรประชาชน
6. งานวิจัยที่เกี่ยวกับการพึ่งตนเองของชุมชนและการมีส่วนร่วมของประชาชน

ความหมายและทฤษฎีเกี่ยวกับผู้นำการเปลี่ยนแปลง

1. ความหมายของผู้นำการเปลี่ยนแปลง

คำว่า "ผู้นำการเปลี่ยนแปลง" (Change Agents) นี้ บางคนอาจจะใช้คำศัพท์ที่แตกต่างกันออกไปเช่น สาลี ทองธิว (2526) ใช้คำว่า "ตัวกลางการเผยแพร่" และ ดิเรก ฤกษ์ทราย (2528) ใช้คำว่า "ตัวเจ้าหน้าที่หรือผู้นำการเปลี่ยนแปลง" เป็นต้น

สาลี ทองธิว (2526 : 56) ได้ให้ความหมายของตัวกลางการเผยแพร่ (ผู้นำการเปลี่ยนแปลง) ว่า "คือผู้ที่ทำให้กระบวนการตกลงใจยอมรับนวัตกรรมของประชากร เป็นไปตามแผนที่กำหนดไว้โดยศูนย์กลางการเผยแพร่ ซึ่งอาจจะเป็นหน่วยงานหรือองค์กรก็ได้"

ดิเรก ฤกษ์ทราย (2528 : 24) ได้ให้ความหมายโดยอ้อมว่า "การนำการเปลี่ยนแปลงมาสู่ชุมชนหรือองค์กร เป้าหมายหรือกลุ่มเป้าหมายนั้น เราต้องคำนึงถึงพื้นฐานสำคัญที่ว่า เจ้าหน้าที่จะต้องเป็นผู้ "ขายความคิด" เพื่อให้กลุ่มบุคคลเป้าหมายหรือองค์กรมีการนำเอาความคิดหรือสิ่งปฏิบัติไปใช้ในการนำการเปลี่ยนแปลงเพื่อให้เกิดสภาพการผลิต การจำแนกแจกจ่าย และการดำรงชีพที่ดีกว่า หรือบรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้"

นอกจากการให้ความหมายดังกล่าวแล้ว เราอาจพิจารณาความหมายของผู้นำการเปลี่ยนแปลงได้จากการศึกษาความหมายของ "ความเป็นผู้นำ" (Leadership) และ "ผู้นำ"

(Leaders) ซึ่งเป็นคำที่มีความหมายกลาง ๆ สามารถนำมาประยุกต์ใช้ให้เข้ากับประเภทของผู้นำต่าง ๆ ได้

ไซโลมอน เบน (Ben 1950 : 4 - 5) กล่าวว่า ความเป็นผู้นำเป็นคุณสมบัติของการที่บุคคลใช้อิทธิพลต่อบุคคลอื่น ซึ่งสามารถทำให้บุคคลอื่นรับฟังและเห็นด้วยกับวัตถุประสงค์ของกลุ่ม ยอมทำตามคำแนะนำของเขา เพื่อให้กลุ่มดำเนินงานไปตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

ออร์ดเวย์ ทิต (Tead 1935 : 19 - 20) ได้ให้ความหมายของความเป็นผู้นำหรือภาวะผู้นำว่าเป็น "ผลรวมของคุณลักษณะต่าง ๆ ที่ค่อนข้างจะถาวร (traits) ซึ่งทำให้บุคคลสามารถชักจูงบุคคลอื่นให้ปฏิบัติตามคำสั่ง เพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ได้"

แฟรงกลิน เอส. ไฮแมน (Haiman 1951 : 51) ให้ความหมายของความเป็นผู้นำว่า เป็นกระบวนการที่ปัจเจกบุคคล ออกคำสั่ง ชี้แนะ ใช้อิทธิพล หรือ ควบคุมความคิด ความรู้สึกหรือพฤติกรรม ความเป็นอยู่ของบุคคลอื่น อิทธิพลนี้หมายถึงการใช้อำนาจผ่านสื่อกลางในการทำงานของบุคคล เช่น หนังสือ ภาพวาด การประดิษฐ์คิดค้น หรืออาจจะใช้อำนาจอิทธิพลผ่านการติดต่อระหว่างกันแบบพบหน้ากันอย่างไม่เป็นทางการ (face-to-face contact)

ลิวเนอร์ เอฟ. คาร์เตอร์ (Carter 1958 : 46 - 49) กล่าวว่า มีแนวความคิด 5 ประการที่อธิบายความหมายของภาวะผู้นำคือ

1. ภาวะผู้นำเกี่ยวข้องกับลักษณะที่เด่นที่สุด (Polarization) ของบุคคลในกลุ่ม เป็นศูนย์กลางของพฤติกรรมของสมาชิกอื่น ๆ ในกลุ่ม แต่ต้องพิจารณาว่าคนที่ เป็นศูนย์กลางของกลุ่มไม่ใช่ผู้นำทุกคน

2. พิจารณาภาวะผู้นำในความหมายของเป้าหมายของกลุ่มซึ่งได้แก่ความสามารถที่จะนำกลุ่มให้บรรลุเป้าหมายได้

3. พิจารณาภาวะผู้นำในลักษณะของการเลือกโดยวิธีสังคมนิยม คือผู้นำจะเป็นบุคคลที่ถูกเลือกโดยสมาชิกของกลุ่ม

4. พิจารณาภาวะผู้นำเป็นความเข้ม (degree) ของอิทธิพลในการนำกลุ่มไปสู่เป้าหมายที่ต้องการร่วมกัน

5. พิจารณาภาวะผู้นำเป็นลักษณะที่แตกต่างกันตามสถานการณ์ กล่าวคือ บางสถานการณ์ก่อให้เกิดผู้นำที่มีคุณสมบัติเหมาะสมกับสถานการณ์นั้น ๆ

กล่าวโดยสรุป ความเป็นผู้นำเป็นภาวะของบุคคลหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อการยอมรับและปฏิบัติตามของบุคคลอื่น ความเป็นผู้นำเป็นผลรวมของทัศนคติและความต้องการของกลุ่มมากกว่าบุคคลเพียงคนเดียว และความเป็นผู้นำจะขึ้นอยู่กับสถานการณ์ วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม และประเพณีของกลุ่มหรือชุมชนนั้น ๆ

ส่วนความหมายของผู้นำ (Leaders) ได้มีผู้ให้ความหมายแตกต่างกันออกไป เช่น

ที. เอน. ไวท์เฮด (Whitehead 1963 : 39) กล่าวว่า ผู้นำคือบุคคลที่ได้รับการคัดเลือกจากบุคคลอื่นในกลุ่มและเป็นบุคคลที่สามารถช่วยเหลือผู้อื่นในสิ่งที่ผู้อื่นร้องขอ สามารถชี้แนวทางให้ผู้อื่นกระทำตามโดยผู้ตามให้ความ เชื่อฟัง

เครชท์, ครัชชฟีลด์ และ บัลลาชี (Krech, Crutchfield and Ballachy 1962 : 453) ได้ให้ความหมายของผู้นำว่า ผู้นำคือบุคคลที่เป็นสมาชิกกลุ่มและแสดงบทบาทศูนย์กลาง (Central roles) ในการกำหนดเป้าหมายและกำหนดแนวความคิดของกลุ่ม

เรมอนต์ เจ.เบอร์บี (Burby 1972 : 43 - 46) กล่าวว่า ผู้นำคือ บุคคลที่สามารถชักจูงให้บุคคลอื่นปฏิบัติตามด้วยความเต็มใจ ทำให้ผู้ตามมีความเชื่อมั่นในตัวเขา สามารถช่วยคลี่คลายความตึงเครียดต่าง ๆ ลงได้ และสามารถนำกลุ่มให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้

เอลิซาเบธ เฮอร์ลอค (Hurlock 1950 : 428: 429) กล่าวถึงลักษณะผู้นำไว้ว่า ผู้นำมักจะมีลักษณะเป็นที่นิยมชมชอบของบุคคลอื่น ๆ (แต่ไม่ได้หมายความว่า ผู้ที่มีลักษณะเช่นนี้จะ เป็นผู้นำทุกคน) มีความสามารถในการปรับตัวได้ดี มีความสามารถในการใช้สมองและสติปัญญา ในการพิจารณาตัดสินใจ มีความปรารถนาที่จะเป็นผู้นำ เต็มใจที่จะเป็นผู้นำ มีความรับผิดชอบและไม่ท้อแท้ต่ออุปสรรค มีนิสัยชอบแสดงตัว (extroversion) ไม่เป็นคนเก็บตัว

ราล์ฟ เอ็ม. สโตกดิลล์ (Stogdill 1974 : 62 - 63) ได้สำรวจเอกสารการวิจัยต่าง ๆ และสรุปลักษณะของผู้นำว่ามีลักษณะดังต่อไปนี้ ผู้นำมีความสามารถทางด้านสติปัญญา มีความสามารถทางการเรียน มีความรับผิดชอบ และเป็นที่เชื่อถือของผู้อื่น มีส่วนร่วมในกิจกรรมทางสังคม รู้จักเข้าสมาคม มีสถานภาพทางสังคม เศรษฐกิจดี มีความคิดริเริ่ม มีความเพียรพยายาม รู้จักวิธีการทำงานที่จะทำให้งานสำเร็จ มีความเชื่อมั่นในตนเอง มีความตื่นตัวและหยิ่งรู้สถานการณ์ เป็นที่นิยมชมชอบของบุคคลอื่น มีความสามารถในการปรับตัวได้ดี มีอารมณ์มั่นคงใจคอหนักแน่น และมีศิลปะและความสามารถในการพูดให้ผู้อื่นคล้อยตาม

กล่าวโดยสรุป ผู้นำคือบุคคลที่มีอิทธิพลเหนือบุคคลอื่นในกลุ่ม หรือมีบทบาทสำคัญในการนำกลุ่มไปสู่จุดประสงค์เป้าหมายที่ตั้งไว้ เป็นผู้ที่มีสมาชิกยอมรับนับถือ และให้ความเชื่อฟังปฏิบัติตาม สามารถให้ความช่วยเหลือผู้อื่นในสิ่งที่ผู้อื่นร้องขอ รวมทั้งเป็นจุดรวมของแนวความคิดและมีอิทธิพลต่อแนวความคิดของมวลสมาชิกของกลุ่ม องค์กรต่าง ๆ หรือของชุมชน เหล่านี้เป็นต้น ผู้นำมีลักษณะเป็นผู้รอบรู้ มีความสามารถในการคิดริเริ่มสร้างสรรค์ มีความมานะพยายาม อดทน กล้าหาญ รับผิดชอบ มีความสามารถในการปรับตัวได้ดี รู้จักเข้าสมาคม ชอบแสดงออก มีใจคอหนักแน่นมั่นคง ไม่ท้อแท้ต่ออุปสรรค และรู้จักแก้ไขปัญหามาให้สำเร็จลุล่วงได้ด้วยดี

เมื่อนำความหมายดังกล่าวมาประยุกต์ใช้กับผู้นำการเปลี่ยนแปลง ก็จะได้เห็นว่าผู้นำการเปลี่ยนแปลงคือบุคคลที่อาศัยภาวะผู้นำหรือความเป็นผู้นำและลักษณะของผู้นำที่มีอยู่ในตนเอง ไปใช้ในการกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในหมู่ประชากรตามทิศทางตนเอง ต้องการให้เกิดขึ้น ซึ่งอาจจะเป็นการเปลี่ยนแปลงในระดับบุคคล กลุ่มบุคคล ชุมชน หรือสังคมก็ได้

สำหรับการวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้ให้ความหมายของผู้นำการเปลี่ยนแปลงไว้อย่างเฉพาะเจาะจงว่า "หมายถึงกลุ่มบุคคลที่มีบทบาทหลักในการกระทำการเร่ง เร้าหรือผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในวิถีชีวิตของคนในชุมชนจากสถานที่ เป็นอยู่ให้ไปสู่สภาพที่สามารถพึ่งตนเองได้มากขึ้นตามจุดมุ่งหมายของโครงการไร่นาสวนผสม"

2. บทบาทและลักษณะของผู้นำการเปลี่ยนแปลง

สำลี ทองธิว (2526 : 57 - 58) ได้กล่าวถึงบทบาทที่สำคัญ ๆ ของตัวกลางการเผยแพร่หรือผู้นำการเปลี่ยนแปลงโดยดัดแปลงและปรับปรุงมาจากผลงานของลิปปีตและคณะ (Lippitt and others 1958) และโรเจอร์กับเสวNING (Rogers and Svenning 1969) ว่าประกอบด้วยบทบาทดังต่อไปนี้

1. บทบาทในการสร้างความต้องการในการเปลี่ยนแปลง
2. บทบาทในการสร้างความไว้วางใจให้ตนเองในหมู่ประชากร
3. บทบาทในการช่วยวิเคราะห์ปัญหา
4. บทบาทในการกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลง
5. บทบาทในการทำให้การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเป็นไปอย่างแท้จริงและคงที่
6. บทบาทในการสร้างประชากรให้สามารถกระทำพฤติกรรมนั้นได้ต่อไปโดยปราศจากตัวกลางการเผยแพร่

นอ
ตัวกลางการ
โดยตัวกลาง

เข้าใ

ของประ

5. มี... เอเมพิลี (Homophily) กับตัวประข... คือ...
ความเชื่อ วัฒนธรรม ความเป็นอยู่ ระดับการศึกษา ฯลฯ กับตัวประ
6. มีความสัมพันธ์ที่ดีกับผู้นำทางความคิด ในชุมชน
7. เป็นผู้ที่ถ่ายทอดความสามารถในการประเมินผลกระทบของนวัตกรรมต่อชุมชน
สามารถทำความเข้าใจกับนวัตกรรมและสรุปหาถึงผลของนวัตกรรมนั้น ในสถานการณ์อื่น ๆ
ได้ด้วย

ในกระบวนการสร้างความต้องการในการเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้น ในหมู่ประชากรนี้
ผู้นำการเปลี่ยนแปลงอาจจะเป็นบุคคล เดียวกันกับผู้นำโดยอิทธิพลส่วนตัวหรือผู้นำทางความคิด
(Personal Influence or Opinion Leaders) ซึ่งเป็นผู้นำประเภทหนึ่งตามการแบ่ง
ของเวนดัล เบลล์ (Bell 1961 : 6) ก็ได้ ดังนั้น การศึกษาเรื่องผู้นำทางความคิดจึงเป็น
ประเด็นที่มีความสัมพันธ์กับการศึกษาเรื่องบทบาทและลักษณะของผู้นำการเปลี่ยนแปลงอย่างแยก
ไม่ออก เพราะแม้ว่าผู้นำทางความคิดจะเป็นคนละคนกับผู้นำการเปลี่ยนแปลง แต่ก็

...ควรที่ตัวกลางการเผยแพร่จะต้องให้ความสนใจอย่างมากแก่เขาเหล่านี้ ทั้งนี้เพราะ
ไม่ใช่ว่าผู้นำทางความคิดในชุมชนทุกคนจะ เห็นชอบกับการยอมรับนวัตกรรมเสมอไปไม่
ถ้าผู้นำทางความคิดยอมรับนวัตกรรม การเผยแพร่วัตกรรมก็จะง่ายขึ้น แต่ถ้าผู้นำทาง
ความคิดไม่เห็นด้วยกับนวัตกรรมนั้น การเผยแพร่ก็จะประสบกับปัญหามากมาย ทำได้ยาก
หรืออาจล้มเหลวในที่สุด (สำลี ทองธวั 2526 : 48 - 49)

แคทซ์ และ ลาซาร์สเฟลด์ (Katz and Lazarsfeld 1955 : 109) กล่าวว่า ผู้นำทางความคิด เป็นผู้ที่มิมีบทบาทในกระบวนการเริ่มต้นแห่งแผนการหรือแนวความคิด การชักจูงแนวความคิด หรือการกระจายแนวความคิด มีลักษณะเป็นบุคคลที่อยู่ในกลุ่มแบบไม่เป็นทางการ มีความสัมพันธ์แบบพบหน้ากัน (face-to-face) ผู้นำประเภทนี้จะแนะนำความคิดและก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในกลุ่มมากกว่าการออกคำสั่งให้เกิดการเปลี่ยนแปลง

โรเจอร์ และ ชูเมกเกอร์ (Rogers and Shoemaker 1971 : 35,200) กล่าวว่า ผู้นำทางความคิดคือบุคคลที่มีระดับอิทธิพลอย่างไม่เป็นทางการซึ่งสามารถโน้มน้าวทัศนคติหรือพฤติกรรมที่แสดงออก (overt behavior) ของบุคคลอื่นไปในแนวทางที่ปรารถนา และค่อนข้างจะบ่อยครั้ง ตลอดจนการแสดงบทบาทในการแพร่กระจายนวัตกรรม ไม่ว่าจะเป็นแนวความคิดสมัยใหม่ การแต่งกาย การกีฬา การเมือง และอื่น ๆ

เบตติงฮอส (Bettinghaus 1973 : 109) ให้ความหมายว่าผู้นำทางความคิดไม่ได้เป็นลักษณะของบุคคลที่อยู่ในตำแหน่งระดับสูง เขาไม่จำเป็นต้องมีหน้าที่การงานดีกว่าผู้ตาม เขาอาจจะไม่เป็นผู้นำแบบทางการในกลุ่มใด ๆ แต่เขามีอิทธิพลในการชักจูงไปสู่การเปลี่ยนแปลงแนวความคิด ทัศนคติ และพฤติกรรมของสมาชิกกลุ่ม

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่าผู้นำทางความคิดคือผู้ที่มีอิทธิพลในการโน้มน้าวบุคคลอื่นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านทัศนคติและพฤติกรรมที่แสดงออกมา และเน้นรูปแบบของผู้นำอย่างไม่เป็นทางการซึ่งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงมากกว่ารูปแบบที่เป็นทางการ

ส่วนลักษณะของผู้นำทางความคิดนั้น โรเจอร์และชูเมกเกอร์ (Rogers and Shoemaker 1971 : 217 - 220) กล่าวว่า มีลักษณะดังนี้

1. ผู้นำทางความคิดมีพฤติกรรมการติดต่อสื่อสารภายนอก (External Communication Behavior) ดังนี้

- 1.1 ผู้นำความคิดมักจะมีการรับรู้ข่าวสารจากสื่อมวลชนมากกว่าผู้ตาม
- 1.2 เป็นผู้ที่นำความรู้จากโลกภายนอกมาสู่ชุมชน ชอบเดินทางติดต่อเข้าไปในเมืองหรือแหล่งความเจริญ (cosmopolitaness) มากกว่าผู้ตาม
- 1.3 ชอบติดต่อกับผู้นำการเปลี่ยนแปลง (Change Agent Contact) มากกว่าผู้ตาม

2. ผู้นำทางความคิดมีความสามารถเข้าถึงจิตใจผู้ตาม (Accessibility) คือเป็นผู้ที่มีส่วนร่วมทางสังคมมากกว่า เช่น การสื่อสารแนวความคิดใหม่ ๆ ในที่ประชุมแบบเป็นทางการ และการพูดคุยกันแบบไม่เป็นทางการ

3. ผู้นำความคิดมักจะเป็นผู้ที่มีสถานภาพทางสังคมสูงกว่าผู้ตาม เช่น ระดับการศึกษา รายได้ และอาชีพ เป็นต้น

4. มีลักษณะที่รับนวัตกรรมได้เร็วกว่าผู้ตาม (Innovativeness)

5. มีความตระหนักรู้ในบทบาทผู้อื่นมากกว่าผู้ตาม (Empathy) คือมีความสามารถในการผสมกลมกลืนความรู้สึกของตนเองให้เข้ากับความรู้สึกของผู้อื่นได้ดีกว่าผู้ตาม

กล่าวโดยสรุป บทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงและผู้นำทางความคิดมีความสัมพันธ์กัน หากผู้นำการเปลี่ยนแปลงกับผู้นำทางความคิด เป็นคนเดียวกัน ก็เท่ากับว่ามีบทบาทเดียวกัน ในการสร้างความต้องการในการเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นในหมู่ประชากร แต่หากเป็นคนละคน บทบาทสำคัญของผู้นำการเปลี่ยนแปลงก็คือ จะต้องสร้างความยอมรับในการเปลี่ยนแปลงแก่ผู้นำทางความคิดในชุมชนในการยอมรับนวัตกรรม เป็นอันดับแรก

ความหมายและทฤษฎี เกี่ยวกับการพึ่งตนเองของชุมชน

1. ความหมายของการพึ่งตนเอง

ได้มีผู้ให้ความหมายของ "การพึ่งตนเอง" ไว้ต่าง ๆ กันดังนี้

ข้อสรุปจากการสัมมนาเรื่อง "ทิศทางแผนแม่บทการพัฒนาสังคมเพื่อการพึ่งตนเอง กับบทบาทงานพัฒนาภาคเอกชน" จัดโดยโครงการศึกษาทางเลือกการพัฒนา สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในระหว่าง 27 - 28 ธันวาคม 2528 (สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2529 : 3) ได้กล่าวถึงความหมายของการพึ่งตนเองว่ามีความหมายในเชิงอำนาจ การตัดสินใจ

...มีความสามารถเป็นตัวของตัวเองในทางความคิด ทักษะการมองปัญหาต่าง ๆ การตัดสินใจด้วยตนเอง อันหมายถึงขบวนการทางภูมิปัญญาของชุมชนนั่นเอง ให้เป็นการสำนึก รู้ ตลอดจนการวิเคราะห์ถึงสาเหตุของวิกฤตการณ์แห่งปัญหาการพัฒนาอันสืบเนื่องมาจากปัญหาผลกระทบการพัฒนาที่สร้างสภาวะพึ่งพาต่อภายนอก ซึ่งเป็นการตัดสินใจ

014015

ดำเนินการโดยสถาบันของชุมชน เพื่อประโยชน์ของชุมชนทั้งในด้านการแก้ปัญหาและ
 ในด้านการพัฒนาความเข้มแข็งของชุมชน คำว่าการพึ่งตนเองน่าจะมีความหมายเป็น
 เชิงสัมพัทธ์ คือเป็นการพึ่งตนเองที่ไม่นำไปสู่การพึ่งพา เป็นการพึ่งพาอาศัยกันอย่าง
 รู้เท่าทัน และกรอบการมองเรื่องการพึ่งพานี้จะต้องไม่มุ่งแข่งขันกันหรือไม่มุ่งครอบงำ
 เหนือกว่า แต่เป็นการมุ่งสู่ความเป็นไทต่อกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

เสน่ห์ จามริก (2529 : 26 - 27) อธิบายความหมายของการพัฒนาที่มุ่งไปสู่การ
 พึ่งตนเองว่า คือการกำหนดยุทธศาสตร์และนโยบายการพัฒนาให้มีความสมดุลย์ระหว่างภาค
 อุตสาหกรรมและภาคเกษตรกรรม โดยระดับภายในประเทศจะต้องพัฒนาภาคเกษตรกรรมหรือ
 ภาคชนบทให้สามารถเป็นรากฐานของการพัฒนาเพื่อการเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศ ซึ่ง
 มิได้หมายความว่าชนบทหรือภาคเกษตรกรรมจะอยู่โดดเดี่ยว แต่มีการพัฒนาที่สัมพันธ์ไปกับระบบ
 ตลาด ระบบอุตสาหกรรมกับโรงเรียน ส่วนในระดับภายนอกประเทศก็จะต้องพัฒนาอุตสาหกรรม
 ที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของภาคเกษตรให้มากขึ้น

วิจิตวงศ์ ณ บ่อมเพชร (ในสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ 2529 : 1)
 กล่าวว่า การพึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจของประเทศคือปัจจัยรองรับเอกราชและอิสรชาติโดย
 ของชาติ การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจหมายถึงความสมดุลย์ระหว่างขีดความสามารถในการผลิต
 กับขอบเขตของการบริโภค ระหว่างขีดความสามารถในการออมกับขอบเขตของการลงทุน และ
 ระหว่างมูลค่าของสินค้าและบริการที่พึ่งส่งออกและที่พึ่งนำเข้า ประเทศที่พึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ
 ได้คือประเทศซึ่งสามารถผลิตสินค้าและบริการได้เพียงพอสำหรับการสนองความต้องการพื้นฐาน
 ภายในประเทศ สามารถรักษาดุลแห่งการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการกับโลกภายนอก และ
 สามารถลงทุนขยายผลผลิตด้วยเงินออมภายในประเทศและด้วยทรัพยากรของตนเอง

วิวัฒน์ชัย อัทธการ (ใน โอวาท สุทธานารักษ์, บรรณาธิการ 2529 : 130 - 131)
 ได้ให้ความหมายว่าการพึ่งตนเองเป็นคำที่มีความหมายตรงข้ามกับการพึ่งพา (Dependence หรือ
 Dependency) กล่าวได้ว่าการพึ่งตนเองเป็นแนวคิดแย้งหรือโต้กลับ (Antithesis) ต่อการ
 พึ่งพา การพึ่งพาในระดับประเทศแยกได้เป็นการพึ่งพาทางเศรษฐกิจ (Economic Dependency)
 การพึ่งพาทางการเมือง (Political Dependency) และการพึ่งพาทางวัฒนธรรม (Cultural
 Dependency) สำหรับการพึ่งพาทางเศรษฐกิจนั้น อาจแยกเป็นได้หลายลักษณะ คือ การพึ่งพา
 ทางการค้า (Trade Dependency) การพึ่งพาทางเทคนิควิทยาการ (Technological

Dependency) การพึ่งพาด้านความช่วยเหลือ (Aid Dependency) การพึ่งพาด้านการเงินหรือหนี้เงินกู้ (Financial or Debt Dependency)

ในระดับความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มประเทศอุตสาหกรรมทุนนิยม ในโลกที่หนึ่งกับกลุ่มประเทศทุนนิยมพึ่งพาในโลกที่สาม การพึ่งพาทางเศรษฐกิจนับว่าเป็นตัวนำกำหนดรูปแบบเนื้อหาและทิศทางการพึ่งพาทางการเมือง (รวมทั้งการชุดและการต่างประเทศ) และการพึ่งพาทางวัฒนธรรม (รวมทั้งการศึกษา) Dos Santos (1970 : 231 - 236) ให้คำนิยามของลักษณะการพึ่งพาทางเศรษฐกิจว่าเป็น "สถานการณ์ที่เศรษฐกิจหนึ่งถูกกำหนดโดยการพัฒนาและการขยายตัวของอีกเศรษฐกิจหนึ่ง ซึ่งเศรษฐกิจอันแรกดังกล่าวต้องขึ้นต่อเศรษฐกิจอันหลัง"

กาวตุง (Galtung 1981 : 174 - 196) เสนอให้พิจารณาสองแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับความคิดการพึ่งพาตนเอง คือความเป็นเอกราช (Independence) และการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน (Interdependence) ความเป็นเอกราชหมายถึงความเป็นอิสระ (Autonomy) ซึ่งต้องประกอบไปด้วยความเชื่อมั่นในตัวเอง ความมีอย่างเพียงพอ (ทางเศรษฐกิจ) ในระดับสูง และความไม่เกรงกลัว ส่วนความช่วยเหลือเกื้อกูลกันหมายถึงความเสมอภาคซึ่งมีลักษณะของความร่วมมือที่ไม่ก่อให้เกิดแบบแผนใหม่ของการพึ่งพา และลักษณะสำคัญของการพึ่งตนเองคือการผสมผสานระหว่างความเป็นเอกราช เข้ากับการช่วยเหลือเกื้อกูลกันและความเป็นอิสระ เข้ากับความเสมอภาค การพึ่งตนเองไม่ได้มีความหมายเป็น "การแยกตัวนิยม" (Isolationism) ซึ่งเป็นแบบโดดเดี่ยวตนเองจากผู้อื่นหรือการปิดสังคม ปิดประเทศ ไม่สัมพันธ์กับโลกภายนอก การจะให้บรรลุเป้าหมายของอุดมการณ์พึ่งตนเองก็ต้องมีการต่อสู้ทางการเมือง ซึ่งย่อมได้รับการต่อต้านจากทั้งภายในและภายนอกประเทศ เป็นเรื่องที่ต้องต่อสู้กันทางการเมือง ครอบงำที่ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจในโลกที่สามยังเป็นเป้าหมายการดูดซับและดักดวงจากประเทศอภิมหาอำนาจทางเศรษฐกิจหรือประเทศศูนย์กลาง หรือครอบงำที่ศูนย์อำนาจที่เหนือกว่ายังดูดทรัพยากรและดอกผลการพัฒนาจากชุมชนหรือสังคมที่ด้อยกว่า

วิวัฒน์ชัย อัทธการ (ใน โอวาท สุทธนารักษ์, บรรณาธิการ 2529 : 131 - 132)

ได้สรุปว่า

การพึ่งตนเองของสังคมหนึ่งคือสถานการณ์ที่ชุมชนหรือสังคมนั้นมีระบบการผลิตแบบพึ่งตนเอง ระบบการเมืองและการบริหารประเทศแบบประชาธิปไตยสมบูรณ์ และระบบคิด ความเชื่อ

จิตสำนึกแบบที่ตนเอง รวมทั้งมีการปฏิบัติที่เป็นจริง ในอันที่จะพัฒนาสังคมของตน เพื่อยืนบนขาตนเอง โดยมุ่งรับใช้ผลประโยชน์และความจำเป็นทางสังคมของคนส่วนใหญ่ในสังคมนั้น นั่นก็คือยึดหลักการความเสมอภาคในความสัมพันธ์ระดับปัจเจกบุคคลหรือในความสัมพันธ์ระดับชุมชนนั้นหรือสังคมนั้น (หรือประเทศนั้น) กับชุมชน สังคมภายนอก (หรือต่างประเทศ) กล่าวสั้น ๆ ได้ว่าการพึ่งตนเอง ความเป็นอิสระ (และเอกราช) ความเสมอภาค

ฉะนั้น การพึ่งตนเองจึงมิใช่เป็นการปิดตัวเองจากความสัมพันธ์กับสังคมอื่นหรือโลกภายนอก สัมพันธภาพจะต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเสมอภาคและภราดรภาพนั่นเอง

ณรงค์ เท็ชประเสริฐ (2529 : 113 - 114) ได้ให้ความหมายของการพึ่งตนเองของชุมชน โดยพิจารณาจากรูปแบบการผลิตว่าชุมชนที่สามารถพึ่งตนเองได้มี 2 ระดับ ระดับแรกคือชุมชนที่มีการผลิตพอเลี้ยงชีพ (Sufficient) เป็นการผลิตทุกอย่างเฉพาะพอกินพอใช้และไม่สามารถผลิตอะไรได้มากเพราะด้วยวิทยาการการผลิต อาศัยทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนให้เลี้ยงตัวเองได้ ระดับที่สองคือชุมชนที่ผลิตทุกอย่างได้เพียงพอแล้วยังมีผลผลิตเหลือเพราะวิทยาการการผลิตหรือความรู้ความสามารถในการผลิตเพิ่มขึ้น และนำผลผลิตส่วนที่เหลือไปแลกเปลี่ยนเพื่อให้ได้ผลผลิตอย่างอื่นมา เช่น รูปแบบการผลิตแบบการทำไร่นาสวนผสม รูปแบบการผลิตระดับที่สองเป็นรูปแบบการผลิตเพื่อการพึ่งตนเองที่ดีที่สุด และไม่เป็นการปิดตัวเองจากการค้าการตลาด เพราะจะต้องมีความสัมพันธ์ในเชิงพึ่งพาอาศัยกันทำนองน้ำพึ่งเรือ เสือพึ่งป่า ในการแลกเปลี่ยนผลผลิตส่วนเกินของตนกับคนอื่น

กาญจนา แก้วเทพ (สัมภาษณ์) ได้ให้ความหมายของการพึ่งตนเองว่าหมายถึงการพึ่งพาแบบที่เขาทิเรา ช่วยเหลือเกื้อกูล (Reciprocity) มิใช่การพึ่งแบบ Dependency การพึ่งตนเองจึงเปรียบเสมือนกับเหรียญ 2 ด้านที่แยกกันไม่ออก คือ มีการพึ่งตนเองและพึ่งคนอื่นในเวลาเดียวกัน การพึ่งพาคนอื่นเปรียบเสมือนวิถีทางที่จะนำมาสู่การพึ่งตนเอง

ส่วนอุทัย ดุลยเกษม (ใน โอวาท สุทธานารักษ์, บรรณาธิการ 2529 : 77) ได้ให้ความหมายในทำนองเดียวกันว่าการพึ่งตนเองเป็นภาวะที่มีลักษณะสัมพัทธ์ (Relative) มิใช่ลักษณะสัมบูรณ์ (Absolute) ซึ่งมีความหมายว่าภาวะการพึ่งตนเองนั้นก็สามารพพึ่งพาผู้อื่นได้เช่นกัน แต่เป็นการพึ่งพาที่อยู่ในลักษณะพึ่งพาอาศัยกัน (Interdependence) มากกว่าการพึ่งพา (Dependence) และการพึ่งพาอาศัยนั้นก็ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการพึ่งตนเองได้ด้วย และอุทัย ดุลยเกษม (ใน โอวาท สุทธานารักษ์, บรรณาธิการ 2530 : (18)) ยังให้ความหมายโดยอ้อมว่าหากประสงค์จะให้ประชาชนในสังคมอยู่ในลักษณะที่พึ่งตนเองได้มากขึ้นและสังคมโดย

ส่วนรวมมีฐานะที่พึ่งพิงสังคมอื่นน้อยลง ก็จะต้องจัดการศึกษาที่มีลักษณะกระตุ้น ให้ประชาชนในสังคม มีการพัฒนาในสิ่งต่อไปนี้

1. มีจิตใจใฝ่รู้ (enquiring mind)
2. มีความสามารถในการเรียนรู้จากการกระทำของผู้อื่นและมีความสามารถปฏิเสธ หรือปรับปรุงสิ่งที่ เรียนรู้จากผู้อื่นให้เหมาะสมกับความต้องการของคน
3. มีความมั่นใจในสภาพความเป็นอยู่หรือฐานะของตนเองว่ามีความ เป็นอิสระและมีฐานะเท่าเทียมกับสมาชิกอื่น ๆ ในสังคม และมีการยกย่องผู้อื่นหรือได้รับการยกย่องยอมรับ จากผู้อื่นในสิ่งที่ตนกระทำ มิใช่ยกย่องหรือยอมรับผู้อื่น ในสิ่งที่ได้รับมาจากการกระทำ

กล่าวโดยสรุป ความหมายของการพึ่งตนเองที่กล่าวมานั้น มีทั้งความหมายในแง่ที่ เป็นการพึ่งตนเองในระดับปัจเจกชน ชุมชน และระดับประเทศ โดยแยกออกเป็นการพึ่งตนเอง ทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม และการพึ่งตนเองมีความหมายในลักษณะสัมพัทธ์ (Relative) คือมิได้หมายความว่าไม่พึ่งใครเลย แต่มีลักษณะของการพึ่งพาอาศัยกันที่มีพื้นฐาน อยู่บนความเป็นตัวของตัวเองคือนำไปสู่การพึ่งตนเองด้วย

สำหรับการวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้ให้ความหมายของการพึ่งตนเองในลักษณะสัมพัทธ์ เช่นเดียวกันว่า "หมายถึง ภาวะที่บุคคลในชุมชนสามารถใช้ศักยภาพหรือความสามารถของ บุคคลในชุมชนนั้นเอง เป็นหลักในการเปลี่ยนแปลงแก้ไขปัญหาของตนเอง เพื่อประโยชน์สุขร่วมกัน ของบุคคลในชุมชน โดยได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางด้าน เศรษฐกิจ สังคม และ วัฒนธรรมของสังคมภายนอกน้อยที่สุด"

2. เงื่อนไขในการพึ่งตนเองของชุมชน

ในงานวิจัย เรื่อง "การส่งเสริมกิจกรรมทาง เศรษฐกิจในพื้นที่ชนบทโดยผ่าน องค์กรเพื่อการช่วยเหลือตนเองของประชาชน" ของ กาญจนา แก้วเทพ และ กนกศักดิ์ แก้วเทพ (2529 : 8 - 9) ได้กำหนดกรอบความคิดในการวิจัย (Conceptual Framework) ไว้ประการหนึ่งว่า กลุ่มประชาชนในชนบทนั้นมีศักยภาพในการช่วยเหลือตนเองอยู่ แต่เหตุที่ ศักยภาพนี้มิได้แสดงออกมาก็เพราะมีสิ่งที่เป็น เงื่อนไขบีบรัด (Constraint) คอยปิดกั้น ซึ่งมี ทั้งเงื่อนไขภายใน เช่น ความนึกคิดที่คนจนมีต่อตัวเอง เป็นต้น และเงื่อนไขภายนอก เช่น

ระบบการปฏิสัมพันธ์ที่คิดออกเบียดในอัตราสูง เป็นต้น และเงื่อนไขทั้งสองนี้ได้ทำงานประสานกันตลอดเวลา ดังนั้น กระบวนการทำงานขององค์กรพัฒนาที่มีเป้าหมายเพื่อกระตุ้นให้ศักยภาพในการช่วยเหลือตนเองของคนจนสามารถแสดงออกมานั้น จึงต้องประกอบไปด้วย 2 กระบวนการที่เสริมซึ่งกันและกัน (Complementary Process) กล่าวคือ

1. ต้องปลดปล่อยแนวคิดเก่า ๆ และนำเสนอแนวคิดใหม่ ๆ ที่สอดคล้องกับหลักการพึ่งตนเอง เช่น จะต้องปลดปล่อยความคิดเก่าของคนจนที่ว่า "จำเป็นต้องแสวงหาแหล่งประกันความมั่นใจจากเบื้องบน (ผู้มีอำนาจ ผู้มีฐานะดีกว่า Vertical Solidarity)" และต้องเสนอแนวความคิดใหม่ที่ว่า "หลักประกันที่ไว้ใจได้และไม่เอาัดเอาเปรียบก็คือความช่วยเหลือพึ่งพากันจากคนจนที่อยู่ในระดับเดียวกัน (Horizontal Solidarity)" กล่าวโดยสรุปก็คือ คนจนต้องเปลี่ยนความคิดที่มีต่อ "ภาพพจน์ของตัวเอง" และ "ภาพพจน์ที่มีต่อคนจนด้วยกันเอง"

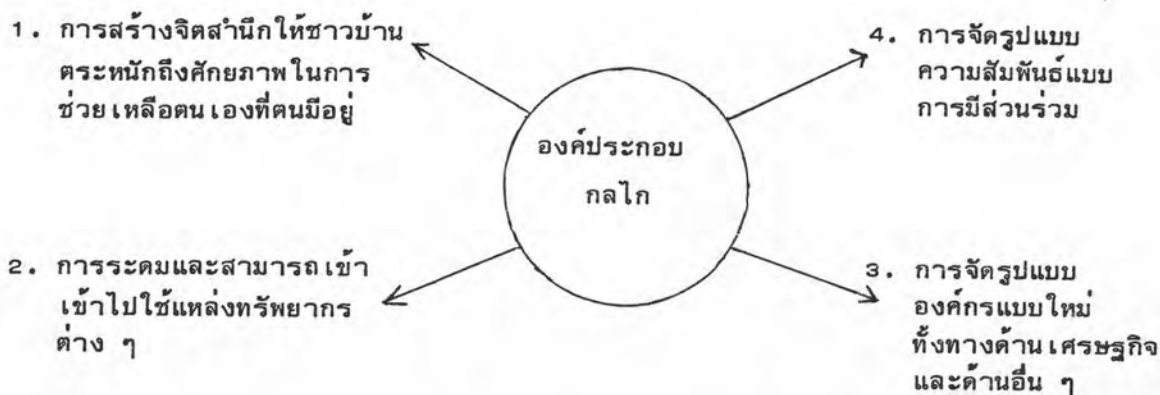
2. ต้องปลดปล่อยเงื่อนไข วิธีการปฏิบัติ และสถาบันแบบเก่า ๆ ให้หมดไป และสร้างสรรค์เงื่อนไข วิธีการปฏิบัติ และสถาบันแบบใหม่ ๆ ขึ้นมาทดแทน ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนในอดีต คือ การจัดหาแหล่งสินเชื่อแหล่งใหม่ให้แก่ประชาชน รวมทั้งการแสวงหาวิธีการปฏิบัติการใหม่ ๆ ตลอดจนการใช้เครื่องมือกลไกต่าง ๆ ด้วย

กล่าวสำหรับในภาคปฏิบัติการขององค์กรพัฒนา การที่จะบรรลุถึงเป้าหมายทั้ง 2 ประการที่กล่าวมาได้นั้น จะต้องผ่านการทำกิจกรรมและการพิจารณาไตร่ตรองจากกิจกรรมนั้น (Action-Reflection Process) ทั้งในส่วนขององค์กรพัฒนาเอง และในส่วนที่ร่วมกันกับองค์กรชาวบ้าน หรือหากจะกล่าวให้เป็นรูปธรรมยิ่งขึ้น ก็คือการใช้เครื่องมือ (Instruments) ดังแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิที่ 1

แสดงองค์ประกอบของการใช้เครื่องมือต่าง ๆ ในการพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชน

ที่มา กาญจนา แก้วเทพ และ กนกศักดิ์ แก้วเทพ, "รายงานการวิจัยเรื่องการส่งเสริมกิจกรรมทางเศรษฐกิจในพื้นที่ชนบทโดยผ่านองค์กรเพื่อการพัฒนาของประชาชน" (กรุงเทพมหานคร : สภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา, 2529), หน้า 9. (อัครสำเนา)

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2529 : 93 - 102) กล่าวว่า เงื่อนไขที่จะทำให้การพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองของชาวบ้านเป็นไปได้มี 6 ประการคือ

1. ต้องเป็นการพัฒนาแบบกลุ่ม (Collective) คือจะต้องมีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน มีสมาชิกเข้าร่วมในกิจกรรมที่จะทำมากพอ

2. ต้องมีจิตสำนึกที่จะช่วยเหลือซึ่งกันและกัน (Mutual Aid) และต้องทำจิตสำนึกนี้ให้ชัดเจนยิ่งขึ้นโดยการกลับไปหรือฟื้นความทรงจำร่วมกัน เกี่ยวกับความจำเป็นที่จะต้องร่วมกับกลุ่มแบบ Collective เป็นการกระตุ้นจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์ของชุมชนให้เกิดขึ้น ซึ่งสัมพันธ์กับความเป็นตัวของตัวเอง (Autonomy) ของหมู่บ้านด้วย เพราะเท่ากับเป็นการแสดงถึงเอกลักษณ์ของหมู่บ้าน ทำให้สามารถมีจิตสำนึกในการกำหนดชะตากรรมของตัวเองได้

3. ต้องมีการผลิตซ้ำจิตสำนึกนี้ให้เกิดขึ้นมาอีก มีการถ่ายทอดจิตสำนึกนี้ไปสู่คนรุ่นต่อ ๆ ไปในชุมชน

4. ต้องมีการรวมตัวกันในรูปแบบสหพันธ์ คือจากการรวมกันในกลุ่มย่อยคือในระดับหมู่บ้าน และหมู่บ้านเหล่านี้สามารถที่จะรวมกันเป็นสหพันธ์ เพื่อสามารถต่อรองกับสถาบันภายนอก เช่น พ่อค้าและรัฐได้อย่างมีพลัง โดยที่แต่ละหน่วยย่อยคือหมู่บ้านก็จะต้องมีความเป็นตัวของตัวเองหรือเอกลักษณ์และความเป็นอิสระในขณะที่มาร่วมอยู่ในสหพันธ์ด้วย

5. ต้องมีการประสานทางวัฒนธรรมกับคนกลุ่มอื่น ๆ ในสังคมด้วย เช่น ชนชั้นกลาง บางส่วน กลุ่มคนที่เสียเปรียบในเมือง อันจะทำให้แนวคิดในการพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองของ ชาวบ้านมีพลังมากยิ่งขึ้น

6. ชุมชนควรมีความสัมพันธ์ที่เหมาะสมกับสภาวะแวดล้อมธรรมชาติ เพราะสภาพแวดล้อมที่อุดมสมบูรณ์เป็นปัจจัยสำคัญในการพึ่งตนเองของชาวบ้าน

กล่าวโดยสรุป เจื่อนไซในการพึ่งตนเองของชุมชนตามแนวคิดของนักวิชาการไทยที่ กล่าวมา มีความสอดคล้องกัน โดยเฉพาะเจื่อนไซในการสร้างจิตสำนึกเพื่อการพึ่งตนเอง การ พัฒนาแบบกลุ่ม และการรวมตัวในรูปแบบสหพันธ์ซึ่ง เป็นนัยหนึ่งของการจัดรูปแบบองค์กรแบบใหม่ ความหมายและทฤษฎี เกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของประชาชน

1. ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชน

ได้มีผู้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนไว้ต่าง ๆ กัน ดังนี้

อุ้นดา นพคุณ (ใน โอวาท สุทธนารักษ์, บรรณาธิการ 2528 : 103 - 105) ได้ให้ความหมายว่าการมีส่วนร่วมของประชาชนในระดับรูปธรรมหมายถึง "การที่ชาวบ้านได้ให้ แรงงาน เวลา วัสดุ ในการพัฒนาชุมชน" ส่วนความหมายในระดับนามธรรมนั้น การมีส่วนร่วม ของประชาชน เป็น เรื่องของการขึ้นำตนเอง (Self-Direction) มโนภาพแห่งตน (Self-Concept) ความอิสระในการกำหนดวิถีชีวิตแห่งตน (Self-Determination or Autonomy) และความรู้สึกผูกพัน รับผิดชอบต่อส่วนรวม (Commitment and Responsibility) ซึ่งสอดคล้อง กับความคิดของประธานาธิบดีจูเลียส เค เนียเรเร (Julius K Nyerere) แห่งประเทศ แทนซาเนียที่ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนไว้ว่า " เป็นกระบวนการที่มนุษย์ สามารถจะกระทำการเปลี่ยนแปลงและควบคุมสภาพแวดล้อมของตน" ทั้งนี้เพราะ

ประชาชนนั้นไม่ใช่วัสดุหรือสิ่งที่จะถูกกระทำการ เขาไม่ใช่ผู้ที่จะถูกพัฒนาหรือถูกผู้อื่น สั่งสอนได้ ประชาชนเองเท่านั้นที่จะพัฒนาและเรียนรู้ด้วยกระบวนการคิดไตร่ตรอง ทาทางเลือก การแก้ปัญหา และการลงมือกระทำการเอง เป้าหมายของกระบวนการนี้ คือการปลดปล่อยตัวเองจากข้อจำกัดต่าง ๆ และเพิ่มทักษะตนเองในการควบคุมสภาพ แวดล้อม

องค์การสหประชาชาติ (United Nations 1978 : 4) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนในฐานะที่เป็นกระบวนการในการพัฒนาว่าการเข้ารวมอย่างกระตือรือร้นและมีพลังของประชาชนในด้านต่าง ๆ ดังนี้

- ในกระบวนการตัดสินใจ เพื่อกำหนดเป้าหมายของสังคมและการจัดสรรทรัพยากร เพื่อให้บรรลุเป้าหมายนั้น

- ในการปฏิบัติตามแผนการ หรือโครงการต่าง ๆ โดยความสมัครใจ

เพียส และ สไตเฟล (Pearse and Stiefel 1979 : 4 - 8) ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนว่าเป็น "การที่กลุ่มประชาชนหรือกระบวนการซึ่งตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาเป็นผู้อยู่นอก ได้เพิ่มความสามารถในการควบคุมทรัพยากรและสถาบันต่าง ๆ ตามสถานะสังคมที่เป็นอยู่"

นอกจากนี้ พิภพ ธงไชย (ใน โอวาท สุทธานารักษ์, บรรณาธิการ 2528 : 58) อรรถพ พงษ์วาท (โครงการศึกษาทางเลือกการพัฒนา 2527 : 04-1-11 - 04-1-12) และ อकिन รพีพัฒน์ (ใน ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์, บรรณาธิการ 2527 : 320) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนในลักษณะที่ประชาชน เป็นผู้กำหนดนโยบายและคิดค้นปัญหาด้วยตนเอง

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนถูกตีความหมายไปในลักษณะที่เป็น การให้ประชาชนได้มีโอกาส เป็นผู้กำหนดการตัดสินใจ คิดค้นปัญหา และดำเนินการในขั้นตอนต่าง ๆ ของการพัฒนา หรือคือการที่ประชาชนได้เพิ่มศักยภาพในการควบคุมทรัพยากรและสถาบันต่าง ๆ ในสังคม รวมตลอดถึงการใช้ การจัดการ ทรัพยากรที่มีอยู่ในสังคมด้วยตนเอง

2. ขั้นตอนและระดับการมีส่วนร่วมของประชาชน

ได้มีผู้แบ่งขั้นตอนการมีส่วนร่วมของประชาชนไว้ต่าง ๆ กัน ดังนี้

อकिन รพีพัฒน์ (อ้างถึงใน ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์ 2527 : 107 - 111) ได้แบ่งขั้นตอนการมีส่วนร่วมของประชาชนไว้ดังนี้

1. การค้นปัญหา สาเหตุของปัญหา ตลอดจนแนวทางแก้ไข
2. การตัดสินใจ เลือกแนวทางและวางแผนพัฒนา แก้ไขปัญหา
3. การปฏิบัติงาน ในกิจกรรมการพัฒนาตามแผน
4. การประเมินผลกิจกรรมการพัฒนา

แมกซ์ โลว์เดอร์มิลค์ และดับบลิว โรเบิร์ต โลโทส (Lowdermilk and Laitos 1980 : 694 - 700) ได้เสนอขั้นตอนของยุทธศาสตร์การมีส่วนร่วมของประชาชนไว้ 7 ขั้นตอน คือ

1. การสำรวจขั้นต้น (Preliminary Reconnaissance)
2. การศึกษาเพื่อจัดลำดับความสำคัญของปัญหา (Priority Problem Identification Studies)
3. การแสวงหาแนวทางแก้ไข (Search For Solutions)
4. การกำหนดแนวทางแก้ปัญหา (Assessment For Solutions)
5. การปฏิบัติตามโครงการ (Project Implementation)
6. การประเมินผลโครงการ (Formal Project Evaluation)
7. การพิจารณาทบทวนโครงการหรือดำเนินการให้บรรลุผล (Project Reconsideration of Completion)

โคเฮน และอัฟฮอฟ (Cohen and Uphoff 1980 : 219 - 222) ได้แบ่งขั้นตอนหรือชนิด (Kinds) ของการมีส่วนร่วมออกเป็น 4 ชนิดคือ

- (1) การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ (Decision Making) ประกอบด้วย 3 ขั้นตอน คือริเริ่มตัดสินใจ ดำเนินการตัดสินใจ และตัดสินใจปฏิบัติการ
- (2) การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติการ (Implementation) ประกอบด้วย การสนับสนุน ด้านทรัพยากร การบริหาร และการประสานขอความร่วมมือ
- (3) การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์ (Benefits) ที่เกิดขึ้นจากการพัฒนา ไม่ว่าจะเป็นผลประโยชน์ทางด้านวัตถุ ผลประโยชน์ทางสังคม หรือผลประโยชน์ส่วนบุคคล
- (4) การมีส่วนร่วมในการประเมินผล (Evaluation)

สำหรับในการวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้แบ่งขั้นตอนการมีส่วนร่วมของประชาชนออกเป็น 3 ขั้นตอน คือ ขั้นตอนการคิดค้นและตัดสินใจแก้ปัญหา ขั้นตอนการดำเนินการ และขั้นตอนการประเมินผล

ความหมายและทฤษฎีเกี่ยวกับจิตสำนึก

กาญจนา แก้วเทพ (2527 : 210 - 211) ได้ให้ความหมายของคำว่าจิตสำนึก (Consciousness) ไว้ว่าคำนี้มีความหมายหลายนัย ในสาขาทางจิตวิทยา หมายถึง สภาวะรู้ตัวทางจิต เช่น คนรู้สึกตัวอยู่ว่ากำลังกินข้าว กำลังคิดอะไร เป็นภาวะที่ตรงข้ามกับจิตไร้สำนึก (Unconscious) หรือจิตใต้สำนึก (Subconscious) ใช้อธิบายลักษณะทางจิตวิทยาของปัจเจกบุคคล ส่วนความหมายในทางการเมืองหรือในแวดวงมาร์กซิสต์หมายถึงสภาวะทางจิตที่รู้ตัวหรือไม่ว่าความคิด ความรู้สึก และการกระทำของตนกำลังสอดคล้องรับใช้ผลประโยชน์ของชนชั้นตนเองหรือชนชั้นอื่น คำว่าจิตสำนึกในความหมายทางการเมืองนี้มีลักษณะทางชนชั้น เป็นตัวกำหนด และส่วนมากเป็นความหมายทั่ว ๆ ไปที่ใช้กันในภาษาไทยว่า คน ๆ นั้นมีจิตสำนึกหรือไม่มีจิตสำนึก ซึ่งอาจจะสอดคล้องหรือไม่สอดคล้องกับความหมายทางจิตวิทยาก็ได้

สุรพงษ์ ชัยนาม (ใน มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช 2527 : 518) ได้ศึกษาปรัชญาทางการเมืองของมาร์ก (Karl Mark) และอธิบายที่มาของจิตสำนึกของมนุษย์ตามแนวความคิดของมาร์กว่า

ในความสัมพันธ์ด้านการผลิตในสังคมมนุษย์ มนุษย์จะเข้ามามีส่วนสัมพันธ์กับระบบการผลิต โดยลักษณะของความสัมพันธ์ดังกล่าว เป็นสิ่งที่ขาดเสียมิได้ และจะเป็นอิสระจากเจตจำนงของมนุษย์ ลักษณะความสัมพันธ์ด้านการผลิต (Relations of Production) จะสอดคล้องกับสภาวะของกำลังการผลิต (Material Productive Forces) ที่มีอยู่ในแต่ละยุคของประวัติศาสตร์ ผลรวมด้านต่าง ๆ ของระบบการผลิตคือโครงสร้างเศรษฐกิจของสังคม (ฐานเศรษฐกิจ) อันเป็นฐานแท้จริงที่ให้กำเนิดโครงสร้างส่วนบนหรือความคิดทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม อุดมการณ์ ประเพณีและอื่น ๆ ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะถูกกำหนดโดยฐานเศรษฐกิจของสังคมที่มีอยู่ในแต่ละยุคแต่ละสมัย ดังนั้น ความสำนึกของมนุษย์ทำให้เป็นสิ่งที่กำหนดความเป็นอยู่ของมนุษย์ หากแต่ตรงกันข้าม ฐานะความเป็นอยู่ของมนุษย์ในสังคมคือปัจจัยกำหนดความสำนึกของมนุษย์

ฐานเศรษฐกิจดังกล่าวจะเปลี่ยนแปลงเมื่อความสัมพันธ์ทางการเมืองไม่สอดคล้องกับหลังการผลิต ซึ่งส่วนหลังจะกำหนดส่วนแรก (Productive Forces Determine Relations of Production) และจากทฤษฎีว่าด้วยความขัดแย้งในสังคม (Dialectical Theory of Society) ได้ชี้ให้เห็นว่ามนุษย์จะสามารถเสาะหาความจริงเพื่อแก้ปัญหาสังคมมนุษย์ได้ก็ด้วยการ

แสวงหาสิ่งที่มีอยู่ในลักษณะด้านปฏิเสธของความเป็นจริง (Negative Character of Reality) หรือที่ยังอยู่ในสภาพขัดแย้ง เพราะในสภาพที่ขัดแย้งของสังคมจะมีสิ่งที่ปฏิเสธความขัดแย้งดังกล่าว ฉะนั้น

เมื่อพลังการผลิตได้รับการพัฒนาให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้น จึงจะดำเนินถึงขั้นขัดแย้งกับความสัมพันธ์ด้านการผลิต มีผลทำให้เกิดการปฏิวัติสังคมขึ้น...อย่างไรก็ดี ความเปลี่ยนแปลงจะเกิดขึ้นได้ หากใช้จากความขัดแย้งที่ได้ดำเนินมาเป็นขั้น ๆ ระหว่างพลังการผลิตกับความสัมพันธ์ด้านการผลิตอันเป็นภาวะวัตถุวิสัย (Objective Conditions) เท่านั้น แต่การปฏิวัติจะมีขึ้นได้ก็ต่อเมื่อภาวะอัตวิสัย (Subjective Conditions) สัมผัสและสัมพันธ์กับภาวะวัตถุวิสัย... ดังที่มาร์กกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า "มนุษย์เป็นผู้สร้างประวัติศาสตร์ของมนุษย์เอง แต่มนุษย์ที่ใช้จะสร้างขึ้นตามอำเภอใจ มนุษย์ทำใช้ว่าจะสร้างประวัติศาสตร์ตามสภาพการณ์ที่เขาต้องการ แต่เขาสร้างมันตามสภาพการณ์ที่ถูกถ่ายทอดมาจากอดีต"... การปฏิวัติมวลชนจะไม่มีทางเกิดขึ้นหากขาดความสำนึกของมวลชนเช่นเดียวกัน แม้ความสำนึกของมวลชนจะมี แต่หากภาวะทางวัตถุยังไม่เอื้ออำนวยความสำเร็จของการปฏิวัติย่อมเป็นไปได้ยาก ดังที่มาร์กได้กล่าวว่า การที่ความคิดของมนุษย์พยายามดิ้นรนเพื่อให้เกิดผลทางความเป็นจริงย่อมไม่เพียงพอ เพราะความเป็นจริงย่อมดิ้นรนไปสู่ความคิดเช่นกัน (สุรพงษ์ ชัยนาม ใน มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช 2527 : 518 - 527)

จากที่กล่าวมาเท่ากับว่ามาร์กให้ความสำคัญต่อจิตสำนึกของมนุษย์หรือตัวแทนทางประวัติศาสตร์ในการเปลี่ยนแปลงสังคมโดยจิตสำนึกของมนุษย์ซึ่งเป็นภาวะอัตวิสัยจะต้องรู้แจ้งในภาวะวัตถุวิสัยหรือเกิดความสำนึกในสภาพความเป็นจริงทางวัตถุ กล่าวคือภาวะอัตวิสัยจะต้องสอดคล้องและสัมพันธ์กับภาวะวัตถุวิสัย การเปลี่ยนแปลงสังคมจึงจะเกิดขึ้นดังที่มาร์ก (อ้างถึงใน สุรพงษ์ ชัยนาม ใน มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช 2527 : 521) กล่าวว่า

ไม่มีสังคมใดที่จะสาปสูญไปได้ก่อนหน้าที่สังคมดังกล่าวจะมีช่องทางให้พลังการผลิตสามารถขยายตัวได้อีก ลักษณะความสัมพันธ์ทางการผลิตที่มีคุณภาพสูงกว่าลักษณะเดิมจะไม่ปรากฏขึ้นได้ก่อนหน้าที่สภาพการณ์ทางวัตถุที่จะให้กำเนิดความสัมพันธ์ใหม่ดังกล่าวยังมีได้พักตัวจนถึงขั้นสูงงอมภายในสังคมเก่า ฉะนั้น มนุษยชาติได้เพียงแต่พยายามแก้ปัญหาเท่าที่พึงกระทำได้ไปก่อน จนกว่าพลังการผลิตซึ่งจะก่อตัวขึ้นและได้รับการพัฒนาให้ก้าวหน้าภายในสังคมเก่าจะสามารถสร้างสภาพการณ์ทางวัตถุเพื่อเสนอข้อยุติแห่งความขัดแย้งที่มีอยู่ในสังคมเก่า

การอธิบายบทบาทของจิตสำนึกของมนุษย์ในการเปลี่ยนแปลงสังคมดังกล่าว เป็นการอธิบายตามทฤษฎีวิภาษวิธี-วัตถุนิยม (Dialectical Materialism) และวิเคราะห์ประวัติศาสตร์แบบวัตถุนิยม (Historical Materialism) ของปรัชญาการเมืองแบบมาร์กซิสม์ (Marxism)

นอกจากนี้ สุรพงษ์ ชัยนาม (ใน มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช 2527 : 539 - 552) ยังได้ศึกษาทฤษฎีการครองความเป็นใหญ่ (Theory of Hegemony) ของ อันโตนิโอ กรัมสซี (Antonio Gramsci) ซึ่งเป็นนักทฤษฎีมาร์กซิสต์คนแรกที่ทำให้ความสำคัญของโครงสร้างส่วนบน กรัมสซีชี้ให้เห็นว่าสิ่งที่เรียกว่า "อุดมการณ์" นั้น หาใช่เป็นเพียงจิตสำนึกที่ผิดพลาดหรือหลอกหลอนของมนุษย์ (False Consciousness) หากสามารถเป็นพลังทางวัตถุอย่างหนึ่งที่จะผลักดันไปสู่การเปลี่ยนแปลงสังคม เมื่อมวลชนตระหนักถึงภาวะสูงงอมของ เหตุการณ์และมีความประสงค์จะเปลี่ยนแปลง กรัมสซีมุ่งเน้นให้เห็นว่าระบบการเมืองและจิตสำนึกที่มีอยู่ในแต่ละสังคม (โครงสร้างส่วนบน) มิได้ถูกกำหนดโดยระบบ เศรษฐกิจเพียงด้านเดียว หากยังขึ้นอยู่กับความมนุษย์ เองซึ่งมีบทบาท และกิจกรรมที่สังกัดอยู่ในปริณทลของโครงสร้างส่วนบนและสามารถใช้โครงสร้างพื้นฐาน เป็น เครื่องมือให้บังเกิดความ เปลี่ยนแปลง

ทฤษฎีการครองความเป็นใหญ่ของกรัมสซีมุ่งเน้นถึงความสำคัญของประชาสังคม (Civil Society) ซึ่งเป็นแหล่งรวมความสัมพันธ์ระหว่างอุดมการณ์ วัฒนธรรม เป็นศูนย์ที่มาของกิจกรรมทางศีลธรรมและปัญญา เป็นที่มาของจิตสำนึกและอุดมการณ์ตลอดจน เป็นแหล่งกำเนิดของปัญญาชน รวมทั้งเป็นการต่อสู้ในระดับอุดมการณ์ระหว่างชนชั้นหลัก (Fundamental Class) ที่มุ่งครองความเป็นใหญ่ในสังคม กรัมสซีถือว่าวงการสื่อมวลชน การศึกษา การศาสนา ต่างเป็นส่วนหนึ่งของประชาสังคม ประชาสังคมเป็นปัจจัยชี้ขาดในการครองความเป็นใหญ่เพราะประชาสังคมหมายถึงความยินยอม (Consent) ส่วนสังคมการเมือง (Political Society) หมายถึงการบังคับกดขี่ (Coercion) สังคมการเมืองจะมีความสัมพันธ์ประชาสังคมเสมอ เพราะต่างก็เป็นองค์ประกอบของโครงสร้างส่วนบนของรัฐ เมื่อใดที่สังคมการเมืองอยู่เหนือประชาสังคม เมื่อนั้นรูปแบบของระบบสังคม และการปกครองย่อมจะเป็นแบบ เผด็จการของกลุ่มชนส่วนน้อย เทือกกลุ่มชนส่วนใหญ่ อีกทั้งเป็นเหตุการณ์ที่บ่งชี้ชัดว่าชนชั้นปกครองกำลังสูญเสียฐานและอิทธิพลในความเป็นผู้นำทางอุดมการณ์ เป็นลักษณะของการนำการกดขี่เข้ามาทดแทนความสูญเสียทางอุดมการณ์

ดังนั้น ชนชั้นที่มุ่งจะครองความเป็นใหญ่จะต้องทำการต่อสู้ทางอุดมการณ์เพื่อช่วงชิงชัยชนะเหนือประชาสังคม เพราะเป็นปัจจัยชี้ขาดในการครองความเป็นใหญ่ การต่อสู้ทางอุดมการณ์เป็นเรื่องของสงครามแสวงหาฐานที่มั่น (War of Position) หรือการแสวงหาและเรียกร้องความยินยอมเป็นหลัก ฝ่ายที่ชนะในการทำสงครามแสวงหาฐานที่มั่นคือฝ่ายที่ชนะโดยสมบูรณ์ เพราะชัยชนะทางอุดมการณ์เป็น เครื่องค้ำประกันที่สำคัญที่สุดที่จะนำไปสู่ชัยชนะทางการเมือง (การยึดอำนาจรัฐ) อีกทั้งจะสามารถ เป็น เครื่องรองรับอำนาจรัฐให้อยู่ได้นานและมั่นคง

กรัมซีได้แบ่งความสัมพันธ์ในระดับต่าง ๆ ของจิตสำนึกของมนุษย์ซึ่งถือว่าเป็นปัจจัยชี้ขาดที่สำคัญประการหนึ่งต่อนโยบายการครองความเป็นใหญ่ของชนชั้นหลักออกเป็น 3 ระดับคือ

1. ความสัมพันธ์ในระดับสังคม ซึ่งการศึกษาในด้านนี้จะ เป็นสิ่งบ่งชี้ให้เห็นถึงแนวความคิด และผลประโยชน์ในด้านต่าง ๆ ของแต่ละกลุ่มผลประโยชน์ในสังคมนั้น

2. ความสัมพันธ์ในระดับการเมือง ซึ่งจะบ่งชี้ให้เห็นถึงพัฒนาการของจิตสำนึกและการจัดตั้งของกลุ่มผลประโยชน์ต่าง ๆ ว่ามีมากน้อยเพียงใด เพื่อสามารถทราบได้เกี่ยวกับพลังต่อรองทางการเมืองของแต่ละกลุ่ม ในแต่ละชนชั้น กรัมซีได้แบ่งความสำคัญทางด้านการเมืองออกเป็น 3 ขั้นตอนคือ

2.1 ความสำคัญที่ยังจำกัดอยู่เพียงแต่ในผลประโยชน์ของวิชาชีพที่แต่ละคนสังกัดอยู่

2.2 ความสำคัญในผลประโยชน์ของส่วนรวม หากแต่ยังจำกัดอยู่ในผลประโยชน์ด้านเศรษฐกิจเท่านั้น เช่น เรื่องของรายได้ เวลาทำงาน สวัสดิการต่าง ๆ เป็นต้น

2.3 ความสำคัญที่รวมถึงผลประโยชน์ด้านการเมือง อุตุการณ์ จริยธรรม เศรษฐกิจ สังคม เป็นความสำคัญของชนชั้นหลัก (ในแง่ของกรัมซีหมายถึงชนชั้นกรรมมาชีพ) ที่จะสามารถเข้ามาดำเนินการเปลี่ยนแปลงสังคมได้ สามารถเข้ามาครองความเป็นใหญ่ได้ โดยการเรียกร้องให้อุตสาหกรรมและผลประโยชน์ของตนเป็นที่ยอมรับของสังคมนั้น

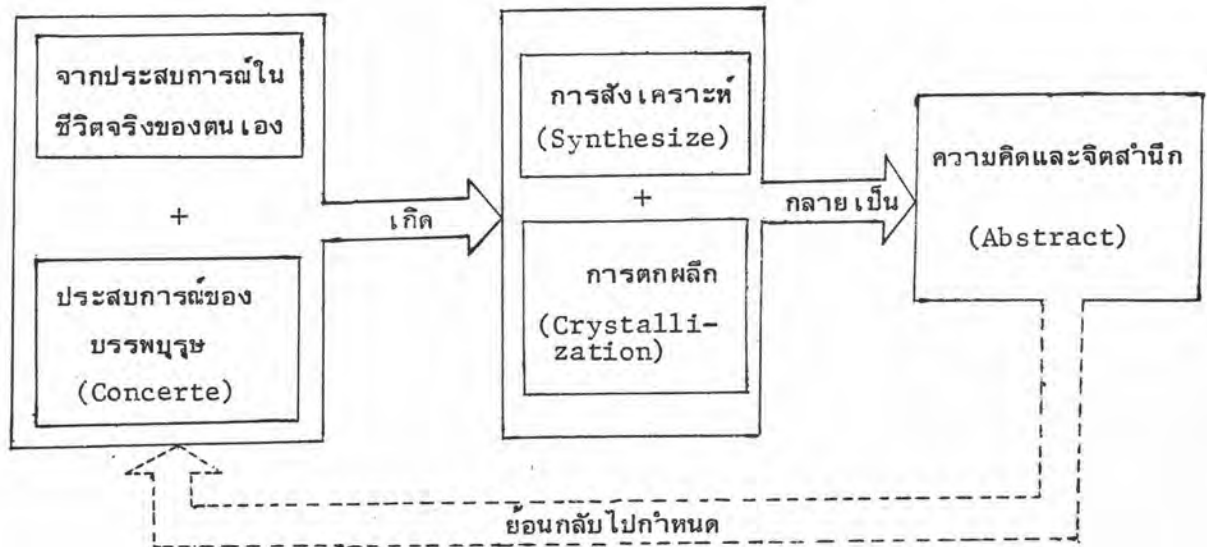
ความสำคัญในข้อ 2.1 และ 2.2 ยังเป็นความสำคัญที่ถูกจำกัดอยู่ในปริมาตรของโครงสร้างขั้นพื้นฐาน (Structural Level) ส่วนในข้อ 2.3 นั้น เป็นการก้าวจากปริมาณสู่คุณภาพ หรือจากปริมาตรของโครงสร้างขั้นพื้นฐานไปสู่โครงสร้างส่วนบน (Superstructural Level)

3. ความสัมพันธ์ระดับการทหาร เป็นปัจจัยชี้ขาดขั้นสุดท้ายว่าจะสามารถเข้ายึดอำนาจได้หรือไม่ เป็นเรื่องของขั้นตอนการเตรียมการจัดตั้งองค์กร การสร้างแนวร่วม เป็นต้น เป็นขั้นตอนสุดท้ายหลังจากที่ได้มีการศึกษา ทดสอบ และตรวจสอบพลังต่าง ๆ ของแต่ละกลุ่มผลประโยชน์ที่ปรากฏในความสัมพันธ์ 3 ระดับข้างต้น

กาญจนา แก้วเทพ (2527 : 119) ได้เสนอแผนภูมิอธิบายกระบวนการเกิดจิตสำนึกตามการอธิบายของสำนักมาร์กซิสต์ ซึ่งสรุปได้ว่าจิตสำนึกไม่ได้เกิดขึ้นจากการคิด เอาลอย ๆ แต่เกิดจากประวัติศาสตร์ของประสบการณ์ในชีวิตประจำวันและประวัติศาสตร์ทางชนชั้นของบรรพบุรุษดังนี้

แผนภูมิที่ 2

แสดงกระบวนการ เกิดจิตสำนึกตามการอธิบายของสำนักมาร์กซิสต์

ที่มา กาญจนา แก้วเทพ. จิตสำนึกของชาวนา : ทฤษฎีและแนวการวิเคราะห์แบบเศรษฐกิจศาสตร์การเมือง. (กรุงเทพมหานคร : เจ้าพระยาการพิมพ์, 2527), หน้า 119.

นอกจากการอธิบายที่มาและบทบาทของจิตสำนึกตามแนวคิดของมาร์กและกรัมมี่ซึ่งเป็นปรัชญาการเมืองแบบมาร์กซิสต์ดังกล่าวแล้ว เปาโล แพร์ (มนตรี กรรพุมมาลย์, แปลและเรียบเรียง 2522 : 26 - 58) ได้อธิบายถึงเงื่อนไขของระดับจิตสำนึกของมนุษย์ว่า "ระดับความสำนึกของมนุษย์ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมซึ่งนับว่าเป็นโครงสร้างเบื้องต้นที่สัมพันธ์โดยตรงกับโครงสร้าง เบื้องล่าง" และได้วิเคราะห์ระดับของความสำนึกในหมู่ประชาชนในกลุ่มประเทศลาตินอเมริกาซึ่งครอบคลุมถึงประเทศโลกที่สามว่า ประเทศโลกที่สามจะมีลักษณะเด่นชัดคือถูกครอบงำและแบ่งระดับความสำนึกของประชาชนออกเป็น 3 ชั้นคือ

1. ชั้นครึ่ง ๆ กลาง ๆ (Semi Intransitive Consciousness) คือประชาชนยังมองไม่เห็นสภาพความเป็นจริงของสังคมได้อย่างถูกต้อง
2. ชั้นสำนึกอย่างธรรมดา (Native Transitive Consciousness) ซึ่งพัฒนามาจากชั้นแรกเมื่อโครงสร้างของสังคมเก่าเปิดโอกาสให้ประชาชนเคลื่อนไหวมากขึ้น
3. ชั้นสำนึกอย่างวิพากษ์วิจารณ์ (Critical Consciousness) ซึ่งอาจเกิดขึ้นได้ในกลุ่มมวลชนก้าวหน้า

วิธีการที่เปาโล แฟร์ ใช้ในการสร้างมโนธรรมสำนึก (Conscientization) เพื่อพัฒนาจิตสำนึกในระดับขั้นครึ่ง ๆ กลาง ๆ มาสู่ระดับธรรมดาและระดับสำนึกอย่างวิพากษ์วิจารณ์ก็คือการใช้กระบวนการเรียนการสอนผู้ใหญ่แบบการเสวนา (Dialogue) ซึ่ง "เป็นวิธีการแสวงหาความรู้ อย่างแท้จริง สิ่งที่เราเรียนรู้ต้องแสวงหาความเป็นจริงอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ เพื่อค้นหาความเป็นจริงอย่างวิภาษวิธีและอธิบายสภาพความเป็นจริง ดังนั้น การรู้จักไม่ใช่การจำสิ่งที่เคยเรียนรู้มาก่อนซึ่งปัจจุบันได้ลืมไปแล้ว" ส่วนวิธีการเรียนการสอนแบบเสวนานั้นจะไม่นำมากล่าวในที่นี้เพราะเป็นเรื่องรายละเอียดเฉพาะลงไป

กล่าวโดยสรุป ในความหมายทางการเมือง จิตสำนึกหมายถึงสภาวะทางจิตของบุคคลที่มีความสำนึกหรือรู้ตัวเกี่ยวกับตนเอง ผู้อื่น และความสัมพันธ์ระหว่างตนเองกับผู้อื่น ซึ่งอาจจะสอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงทางภาวะวัตถุวิสัยหรือไม่ก็ได้ นับเป็นปัจจัยสำคัญต่อความเปลี่ยนแปลงสังคม จิตสำนึกของมนุษย์มิใช่เป็นเพียงจิตสำนึกที่ผิดพลาด (False Consciousness) หากสามารถพัฒนาให้เป็นจิตสำนึกที่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของภาวะวัตถุวิสัย เพราะมนุษย์สามารถแสวงหาความเป็นจริงในท่ามกลางความขัดแย้งของสังคมที่ดำเนินอยู่ซึ่งจะมีสิ่งที่เป็นปฏิปักษ์หรือเป็นปฏิปักษ์กันในความขัดแย้งนั้นได้

สำหรับการวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้ให้ความหมายของจิตสำนึกอย่าง เฉพาะเจาะจงและ โนม์เอียงไปในความหมายทางการเมืองว่า "หมายถึงสภาวะทางจิตที่บุคคลในชุมชนเกิดความตระหนักหรือสำนึกที่จะพัฒนาตนเองและชุมชนให้ไปสู่สภาพที่สามารถพึ่งตนเองได้มากขึ้น"

ความหมายและทฤษฎีเกี่ยวกับองค์กรประชาชน

องค์กรประชาชนหรือองค์กรชาวบ้าน (People's Organization) นับเป็นเครื่องมือรองรับยุทธศาสตร์การพัฒนา "เพื่อการพึ่งตนเองของชุมชนโดยวิธีการมีส่วนร่วมของประชาชน" ให้แปรไปสู่ภาคปฏิบัติ เปรียบเสมือนกับกุญแจของการพัฒนาที่จะทำให้รูปธรรมของการมีส่วนร่วมของประชาชนโดยมีจุดหมายเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชน เป็นจริงมากขึ้น

จากการเสวนาต่อเนื่องเรื่อง "องค์กรประชาชน" ซึ่งจัดโดยโครงการศึกษาทางเลือก การพัฒนา สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (2530 : 1 - 2) ในช่วงปี พ.ศ.2529 ได้สรุปความหมายขององค์กรประชาชนไว้ว่า

ในภาครัฐบาล องค์กรประชาชน (เฉพาะกรณีของกรมการพัฒนาชุมชน) หมายถึง "การรวมตัวของประชาชนในหมู่บ้านหรือตำบลในรูปของกลุ่มตั้งแต่สองคนขึ้นไป เพื่อดำเนินกิจกรรมใดกิจกรรมหนึ่งตามวัตถุประสงค์ของกลุ่มเองหรือสนองวัตถุประสงค์ของชุมชนหรือแม้กระทั่งตอบสนองวัตถุประสงค์ของทางราชการหรือหน่วยงานเอกชนที่ให้การสนับสนุน กลุ่มที่จัดตั้งอาจเป็นการจัดตั้งอย่างไม่เป็นทางการ กล่าวคือไม่มีกฎหมายรองรับ แต่อาจมีระเบียบราชการหรือระเบียบของกลุ่มที่จัดทำขึ้นเอง เพื่อใช้เป็นแนวทางดำเนินกิจกรรมของกลุ่มและกลุ่มที่เป็นทางการซึ่งจัดตั้งขึ้นโดยมีกฎหมายรองรับ คงเป็นนิติบุคคลหรือไม่เป็นนิติบุคคลแล้วแต่กรณี"

ในภาคเอกชน องค์กรประชาชนหมายถึง "กลุ่มที่มีการรวมตัวขึ้นอย่างมีเป้าหมายที่เป็นอันเดียวกับชุมชนและกระทำการตามเป้าหมายเพื่อชุมชน องค์กรประชาชนจึงเป็นตัวแทนของชุมชนในการรักษาผลประโยชน์และคลี่คลายปัญหาของชุมชนทั้งปัญหาเฉพาะหน้าและปัญหาระยะยาว องค์กรประชาชนจึงสามารถพัฒนาและเล็กได้ตามความจำเป็น" ...

สุขสันต์ บุญยากร (2530 : 8) ได้ศึกษาเกี่ยวกับองค์กรประชาชนในภาคราชการและสรุปว่าในปัจจุบันนโยบายของรัฐ เน้นให้การสนับสนุนและเพิ่มบทบาทของคณะกรรมการหมู่บ้านใน

4 ลักษณะที่สำคัญคือ

1. บทบาทในฐานะตัวแทนของประชาชนในหมู่บ้านในการประสานประโยชน์กับบุคคลภายนอก (ทั้งภาคราชการและเอกชน) ในการบริหารและพัฒนาหมู่บ้าน
2. บทบาทในฐานะผู้ประสานประโยชน์ระหว่างราษฎรในหมู่บ้านด้วยกันทั้งในแง่การปกครองและการบริหารการพัฒนาหมู่บ้าน รวมทั้งประโยชน์ส่วนบุคคล
3. บทบาทในฐานะผู้ช่วยเหลือภาคราชการในการนำบริการของรัฐไปสู่ประชาชนในหมู่บ้านของตน
4. บทบาทในการเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลง (Change Agent) ในการพัฒนาหมู่บ้านเพื่อไปสู่หนทางแห่งการ "พึ่งตนเอง" ได้ในที่สุด

ทวีเกียรติ ประเสริฐเจริญสุข (2530 : 11) ได้ให้ความหมายขององค์กรชาวบ้าน (องค์กรประชาชน) ว่ามีมาตั้งแต่ยุคบุกเบิกจนถึงปัจจุบัน โดยกล่าวว่า

องค์กรชาวบ้านที่เล็กที่สุดคือครอบครัว แล้วขยายออกไปสู่วงศาความญาติ แล้วจึงเป็นระดับชุมชน ระดับตำบล ระดับอำเภอ ระดับจังหวัด และระดับประเทศ

ดังนั้น การพัฒนาองค์กรชาวบ้านจึงต้องเริ่มมองปัญหาและหาทางแก้ไขปัญหในระดับที่เล็กที่สุดก่อน ซึ่งที่ผ่านมาองค์กรชาวบ้านระดับครอบครัวมักถูกละเลยและมองข้ามความสำคัญไป

องค์กรชาวบ้านในความหมายนี้ มีบทบาทหรือกิจกรรมหลักคือ (ทวีเกียรติ ประเสริฐ-เจริญสุข 2530 : 3 - 4)

1. ดัดแปลงธรรมชาติให้เอื้ออำนวยในการดำรงชีพ
2. พัฒนาสิ่งแวดล้อมภายในชุมชนให้ชีวิตสะดวกสบายมากยิ่งขึ้น
3. สร้างศูนย์รวมความคิดและจิตใจโดยการสร้างวัด
4. มีการร่วมมือช่วยเหลือเป็นกลุ่มก้อนโดยมีหลักการร่วมกันในลักษณะของการช่วยเหลือเกื้อกูลกันเป็นสำคัญ และมักมีกิจกรรมเป็นเรื่อง ๆ ไปคือ ตามฤดูกาล เช่น การลงแขกในเรื่องการผลิต ลงแขกสร้างบ้าน ตามงานบุญประเพณี เช่น งานผ้าป่า งานกรฐิน งานบวช งานแต่งงาน งานศพ ตามปัญหาเฉพาะหน้า เช่น การซ่อมสะพาน-ถนนที่จำเป็นต้องใช้ร่วมกัน การติดตามวัวควายที่ถูกลักขโมย และบางกิจกรรมก็มีการสืบทอดต่อกันมาในรูปของคณะกรรมการที่มีการผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกัน เช่น กรรมการเหมืองฝาย และกรรมการกลุ่มหนุ่ม-สาวของภาคเหนือ เป็นต้น

แต่ในปัจจุบันองค์กรชาวบ้านที่มีอยู่เดิมอ่อนตัวลง ไม่สามารถตอบสนองต่อการแก้ไขปัญหาของแต่ละคนแต่ละครอบครัวเท่าที่ควรจะเป็น เพราะชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่ค่อยมีส่วนร่วมในการตัดสินใจและการกำหนดจุดมุ่งหมายและทิศทางการพัฒนาภายในองค์กรชาวบ้าน

อุ๋นตา นพคุณ (2518 : 44 - 50) ได้ศึกษาเกี่ยวกับองค์การของประชาชน (People's Organization) ในทัศนะของ ซอล ดี.อลินสกี (Saul D. Alinsky) ซึ่งมีชื่อเสียงในการรวบรวมกำลังประชาชนเพื่อทำการต่อสู้เรียกร้องในสิทธิของคนในสหรัฐอเมริกา และได้เขียนหนังสือชื่อ "Revclille for Radicals" และได้กล่าวถึงบทบาทในการแก้ปัญหาชุมชนขององค์กรประชาชนว่า

องค์การของประชาชนก็เช่นเดียวกับการจัดกลุ่มอาชีพหรือคณะกรรมการของงานพัฒนาชุมชน คือ ในการพิจารณาและจัดทำโครงการต่าง ๆ องค์การของประชาชนจะไม่แก้ปัญหาเป็นเรื่อง ๆ ไป แต่จะพยายามแก้ปัญหาโดยใช้หลักที่ว่าปัญหาของชุมชนนั้นมีความสัมพันธ์ต่อกันในทุกเรื่อง ยกตัวอย่างเรื่องอาชญากรรม การวิเคราะห์ศึกษาเรื่องอาชญากรรม จะแสดงให้เห็นถึงความไม่เป็นระเบียบของสังคมและปัญหาอื่น ๆ เช่น เรื่องการว่างงาน โรคภัยไข้เจ็บ การเสื่อมศีลธรรม แหล่งที่อยู่อาศัยเสื่อมโทรม เป็นต้น ปัญหาดังกล่าวมีความสัมพันธ์ต่อกันและวิธีแก้ปัญหาก็ต้องหาวิธีการแก้ปัญหาด้านอื่น ๆ ควบคู่กันไป... (อุ๋นตา นพคุณ 2518 : 48 - 49)

กล่าวโดยสรุป องค์การประชาชนถูกตีความหมายไปใน 2 ลักษณะ ลักษณะแรกเป็นการยึดถือความหมายในฐานะที่เป็นองค์กรดั้งเดิมของชาวบ้าน เช่น ครอบครัว ชุมชน ลักษณะที่สองเป็นการยึดถือความหมายในฐานะที่เป็นองค์กรที่ได้รับการจัดตั้งขึ้นในภายหลังจากหน่วยงานภาครัฐบาลและเอกชน องค์กรชาวบ้านอาจจะเป็นองค์กรที่มีลักษณะการจัดตั้งเป็นทางการหรือไม่เป็นทางการก็ได้ บทบาทที่สำคัญขององค์กรประชาชนคือการเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลง (Change Agent) ในการพัฒนาหมู่บ้านเพื่อไปสู่จุดหมายในการพึ่งตนเองของชุมชนในที่สุด และบทบาทขององค์กรประชาชนในการแก้ไขปัญหาของชุมชนจะกระทำอย่างสัมพันธ์กับปัญหาอื่น ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกัน

สำหรับการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ให้ความหมายไว้อย่างกว้าง ๆ และครอบคลุมว่า "องค์กรประชาชน หมายถึงองค์กรที่ผู้นำการเปลี่ยนแปลง เข้าไปมีบทบาทจัดตั้งขึ้นมา เพื่อหนุนช่วยการพึ่งตนเองของชุมชน โดยมีสมาชิกขององค์กร เป็นบุคคลภายในชุมชนนั้นเอง"

งานวิจัยที่เกี่ยวกับการพึ่งตนเองและการมีส่วนร่วมของประชาชน

จากการศึกษาพบว่า งานวิจัยที่เกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของประชาชนนั้น กระแสหลักของประเด็นหรือหัวข้อในการวิจัยจะมุ่งศึกษาถึงปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมหรือไม่มีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาโดยใช้วิธีการวิจัยเชิงปริมาณ เช่น อาสาฬห์ เกษทรัพย์ (2525) ฉอาน วุทธิธรรมรักษา (2526) ถนัด ม่วงมณี (2526) สุจินต์ ดาววิระกุล (2527) และสุรัสวดี หุ่นพยนต์ (2527) เป็นต้น โดยที่วัตถุประสงค์ของงานวิจัยเหล่านี้ไม่มีการโยงประเด็นมาสู่การพึ่งตนเองของชุมชนให้เห็นอย่างชัดเจน

ส่วนงานวิจัยที่เกี่ยวกับการพึ่งตนเองนั้น เศรษฐ์สยาม (2529) ได้เสนอรายงานการวิจัยในรูปแบบของบทความสารคดีถึงวิชาการ โดยทำการเปรียบเทียบหมู่บ้าน 3 ประเภทคือหมู่บ้านที่ความเจริญทางวัตถุจากเมืองเพิ่งขยายตัวเข้าไป หมู่บ้านที่มีอิทธิพลจากเมืองเข้าไปมากแล้ว ต้องพึ่งพาเมืองมาก และหมู่บ้านที่อยู่ติดกับตัวเมืองซึ่งได้รับอิทธิพลทางความเจริญจากเมืองอย่างสมบูรณ์ ว่ามีลักษณะแบบแผนการจ้างงานและการว่างงานแตกต่างกันอย่างไร การดำรงชีพของประชาชนในหมู่บ้านประเภทใดมีคุณภาพชีวิตดีกว่ากัน การวิจัยนี้ศึกษาเปรียบเทียบเฉพาะกรณีบ้านโพนม่วง บ้านตาเบา และบ้านเขวา ให้เป็นตัวแทนของหมู่บ้านประเภทที่ 1, 2 และ 3 ตามลำดับ พบว่า หมู่บ้านโพนม่วงเป็นหมู่บ้านที่พึ่งตนเองได้ในแทบทุกด้าน แต่ปัจจุบันลักษณะการพึ่งตนเองของหมู่บ้านเริ่มแตกสลาย อันเนื่องมาจากความเจริญสมัยใหม่ขยายตัวเข้าไป ส่วน

หมู่บ้านดาเบาซึ่งเคยเป็นชุมชนเลี้ยงตนเองได้นั้น ลักษณะการพึ่งตนเองได้แตกสลายไปแล้วเมื่อประมาณ 25 - 26 ปีที่ผ่านมา สำหรับบ้านเขวาเป็นหมู่บ้านที่มีฐานะเศรษฐกิจค่อนข้างดี มีงานและอาชีพมั่นคงตลอดปี ขายผลผลิตได้ราคา เพราะมีองค์ประกอบที่เอื้ออำนวยคือ ปัจจัยพื้นฐานดี ตลาดดีและอยู่ใกล้ตลาดใหญ่ และชาวบ้านขยันขันแข็ง ไม่หวังพึ่งรัฐบาล มีการเรียนรู้ การรวมกลุ่ม มีการพัฒนาการผลิตและการตลาด มีการสร้างอำนาจต่อรองกับพ่อค้ายาทุน

กาญจนา แก้วเทพ (2530) ได้ทำการศึกษาหมู่บ้านในเขตภาคเหนือคือ จังหวัดเชียงใหม่ ในภาคอีสานคือจังหวัดขอนแก่น และประชาชนที่อยู่อาศัยในเขตสลัมในชุมชนเมืองโดยอาศัยวิธีการ "เสวนาระหว่างชีวิตกับชีวิต" คือ การร่วมอยู่ร่วมกัน และพูดคุยกับชาวบ้านและนักพัฒนาที่เกี่ยวข้อง เพื่อค้นหาคำตอบว่า "มรดกทางวัฒนธรรมและพลังคุณค่าทางศาสนา" ยังหลงเหลืออยู่ในชนบทหรือไม่ และจะมีวิธีการใดในการรื้อฟื้นมรดกและพลังเหล่านี้ขึ้นมาเพื่อเป็นแรงผลักดันให้เกิดการพัฒนาด้วยยุทธศาสตร์การพัฒนาแบบล่างขึ้นสู่บน (bottom-up) พบว่าเดิมทีเดียวชาวบ้านมีลักษณะการพึ่งตนเองสูง แต่ผลกระทบจากความเจริญของสังคมเมือง ทำให้ลักษณะการพึ่งตนเองเริ่มแตกสลาย และปัจจัยที่จะทำให้การพึ่งตนเองเป็นไปได้ก็คือ ความสามัคคี ความรัก การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน การไม่เอาर्डเอาเปรียบของคนในชุมชนโดยผ่านพิธีกรรม ความเชื่อ และเทศกาลต่าง ๆ ของชุมชน ซึ่งปัจจัยเหล่านี้ยังคงหลงเหลืออยู่ในชุมชน ความพยายามในการแก้ไขปัญหาของชาวบ้านก็คือการรื้อฟื้นวัฒนธรรมของชุมชนแต่เดิมโดยปรับรูปแบบให้เข้ากับความปลอดภัยทางสังคม แต่เนื้อหา ยังคงเดิม

พินิจ ลากอนานนท์ (2529 : 6, 126 - 135) ได้ศึกษาบทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนาชนบท โดยมีเป้าหมายเพื่อแยกแยะแนวทางและทิศทางการพัฒนาชนบทของพระสงฆ์ว่าอิงอยู่กับหลักการพึ่งตนเองของชาวชนบทอย่างไร และเพื่อเสนอแนะวิธีการที่จะชักนำบทบาททางการพัฒนาของพระสงฆ์ให้เข้ามาสู่กรอบของหลักการพึ่งตนเองให้เกิดประโยชน์แก่ชาวชนบทให้มากที่สุด พบว่า บทบาทของพระสงฆ์ที่ดำเนินกิจกรรมสังฆพัฒนาอยู่ในชุมชนต่าง ๆ ในภาคอีสาน สามารถจำแนกได้เป็น 4 ลักษณะ คือ

1. บทบาทผู้ส่งเสริมการพัฒนา
2. บทบาทผู้นำการพัฒนา
3. บทบาทผู้ประสานงาน
4. บทบาท เป็นที่เลี้ยงสนับสนุนการพัฒนา ในหมู่บ้าน

บทบาทที่ส่งเสริมการพึ่งตนเองของชาวบ้านน้อยมากคือ บทบาทผู้ส่งเสริมการพัฒนา และ บทบาทที่เป็นแนวทางที่สอดคล้อง เหมาะสมต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามหลักการพึ่งตนเองคือ บทบาท การ เป็นที่ เลี้ยงสนับสนุนการพัฒนาของชาวบ้าน และพบว่าลักษณะกิจกรรมการพัฒนาชนบทของพระสงฆ์ ในภาคอีสานมี เป้าหมายสำคัญอยู่ที่การแก้ไขปัญหาความทุกข์ยากของชาวชนบท แต่การดำเนินโครงการ ของสังฆพัฒนาส่วนใหญ่ยังขาดการส่งเสริมการพึ่งตนเอง โดยมีอุปสรรคสำคัญคือ พระสงฆ์ส่วนใหญ่ แสดงบทบาทในฐานะ เป็นผู้นำการพัฒนา ทำให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการพัฒนาตนเองน้อย ความ สำเร็จหรือความล้มเหลวของงานสังฆพัฒนาจึงมิได้ขึ้นอยู่กับตัวชนบทเอง แต่จะขึ้นอยู่กับความรู้ความสามารถของพระสงฆ์พัฒนาแต่ละรูป เป็นสำคัญ

ในงานวิจัย เรื่อง "เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต" ของฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2528 : 117 - 124) ได้ข้อค้นพบว่ากระบวนการครอบงำจิตสำนึกของชาวบ้านจากภายนอกคือรัฐและ ระบบทุนนิยมที่ผ่านมาในประวัติศาสตร์นั้นไม่สมบูรณ์ มีช่องว่าง จิตสำนึกหมู่บ้านอิสระและจิตสำนึก ชุมชนชนชาติส่วนน้อยยังคงอยู่ในชนบทไทย มีการต่อต้านรัฐและระบบทุนนิยม ณ ระดับจิตสำนึก ด้วย เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะ

1. ประเทศไทยในอดีตมีความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติมาก โดยเฉพาะมีดินว่างเปล่า และเป็นที่ดินที่มีความอุดมสมบูรณ์พอสมควร ทำให้ชาวบ้านสามารถเอาทรัพยากรธรรมชาติออกมา ขุดเซยความล้าหลังของเทคโนโลยีได้ อีกทั้งเอามาขุดเซยการทุจริตแรงงานและระบบทุนได้ด้วย ทำให้สามารถต่อสู้แบบคงไว้ซึ่งวิถีการผลิตแบบโบราณมาได้ช้านาน หมู่บ้านไม่พังทลายไปง่าย เพราะมีฐานทรัพยากรที่เข้มแข็งหนุนอยู่

2. ในระบบสังคมหมู่บ้านนั้น สมาชิกมีความเห็นอกเห็นใจช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทำให้ชาวบ้านมีความมั่นคงและมีความสุข สถาบันหมู่บ้านระดับประคอง เขาอยู่โดยตลอด ทำให้ ชาวบ้านไม่อยากเปลี่ยนแปลง ไม่อยากแสวงหาระบบใหม่ ไม่ต้องคิดวางแผนแก้ปัญหาในระยะยาว ระบบชุมชนหมู่บ้านมีส่วนที่ดี แต่ส่วนดีนั้นกลายเป็นส่วนเสียไปด้วยในขณะเดียวกัน เพราะมีส่วน บิดกันชาวบ้าน ไม่ให้เกิดความรู้สึกว่าต้องพัฒนาหรือหาวิธีการอื่นมาต่อสู้

3. เนื่องจากรัฐไทยโบราณไม่ใช่องค์กรการผลิต จึงเข้าไปเอาส่วน้อย่างเดียว โดยไม่ได้คิดทะนุบำรุงหมู่บ้านอย่างใดเลย ต่างจากประสบการณ์ในประวัติศาสตร์ยุโรปที่การ

ชุดรีดในสังคม เป็นการชุดรีดที่ปัจเจกชนกระทำต่อกัน คือ เจ้าของที่ดินทำต่อชาวนา ในกรณีเช่นนั้น เจ้าของที่ดินจะเข้าไปจัดการผลิตของหมู่บ้านให้ดีขึ้นบ้าง นอกจากนั้น รัฐยังสะกดกั้นการเกิดกฎมณเฑียรบาลที่จะเป็นผู้นำชาวบ้านต่อสู้แบบในประสบการณ์ของยุโรป ทั้งรัฐยังจำกัดการพัฒนาในระดับภูมิภาคด้วยตัวของตัวเอง โดยการดึงเอาผู้นำภูมิภาคเข้ามาเป็นฝ่ายรัฐอย่างสิ้นเชิง ไม่สนับสนุนและบางครั้งปราบปรามการรวมกันกระทำกรในภูมิภาคที่ส่วนกลางไม่รับรอง ทำให้เมืองภูมิภาคไม่เป็นอิสระ และไม่มีควมสำคัญ ส่วนทูนนิยมไทยก็เป็นทูนนิยมที่พึ่งอำนาจผูกขาดจากรัฐ ทำตัวคล้ายรัฐในการติดต่อกับหมู่บ้านชุดรีดส่วยจากชนบทด้วยวิธีบีบบังคับด้วยวิธีการผลิตศักดินา แทนที่จะสร้างส่วนเกินจากการปรับปรุงการเกษตรในชนบทให้ทันสมัยหรือตั้งโรงงานอุตสาหกรรม และช่วงเวลาทีระบบทุนพัฒนาขึ้นก็ไม่รับกับการเปลี่ยนแปลงของชุมชนหมู่บ้าน เพราะระบบทุนเกิดขึ้นภายนอกประเทศไทย แล้วจึงขยายเข้ามาในประเทศ แล้วเข้าไปกระทบหมู่บ้าน ขณะที่หมู่บ้านยังเป็นลักษณะเดิมอยู่ ไม่ได้ปรับเปลี่ยนโครงสร้างการผลิตและเทคโนโลยียังไม่พัฒนาระบบกรรมสิทธิ์เอกชนในที่ดิน ยังไม่มีหน่อที่เข้มแข็งของกฎมณเฑียรบาลพื้นเมือง ทูนนิยมจึงเข้ากระทบกับชุมชนหมู่บ้านโบราณ หมู่บ้านก็จำต้องสู้รบ แม้วด้วยวิธีการแบบโบราณซึ่งเสียเปรียบอย่างยิ่ง

จากการศึกษางานวิจัยเท่าที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่ายังไม่ม้งานวิจัยใดที่เกี่ยวข้องกับบทบาทของผู้นำการเปลี่ยนแปลงในการจัดการศึกษาเพื่อการพึ่งตนเองของชุมชนโดยวิธีการมีส่วนร่วมของประชาชนโดยตรง ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการพึ่งตนเองของชุมชนยังอยู่ในระยะเริ่มต้นของความสนใจจากหน่วยงานและบุคคลต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องดังกล่าวมาแล้ว

สรุป

จากการศึกษาวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยดังที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ผู้วิจัยไม่ได้นำเอาแนวความคิดหรือทฤษฎีใดทฤษฎีหนึ่งมาเป็นกรอบทฤษฎีที่ใช้ในการวิจัย (The Theoretical Frame Work) กล่าวคือ ไม่ได้ยึดติดกับกรอบทฤษฎีใดกรอบทฤษฎีหนึ่ง แต่ใช้เป็นแนวทางในการสร้างความหมายของระบบข้อมูลให้ชัดเจนขึ้น